

QASHQADARYO VILOYATI QAMASHI TUMANI SHEVASIDAGI BA'ZI LEKSEMALAR TAHLILI

Ergashova Shahlo Shokir qizi

Toshkent.

sergashova015@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17449862>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining Qipchoq dialektiga kiruvchi Qamashi tumani shevasida faol qo'llanuvchi ayrim so'zlar adabiy tildagi va mavjud shevalardagi so'zlar bilan fonetik va leksik jihatdan qiyoslanib, tahlilga tortilgan hamda bu to'g'rida fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, dialektdagi leksik birliklar "Devonu lugotit turk" va o'zbek shevalariga qiyoslangan. Misollar tahlilida taqqoslash, qiyosiy-tarixiy kabi bir qator lingvistik usullardan samarali foydalangan.

Kalit so'zlar: Qamashi tumani shevasi, dialektologiya, qipchoq, qarluq, o'g'uz lahjasi, fonetik, leksik xususiyatlar, so'zlashuv nutqi.

ANALYSIS OF SOME LEXEMES IN THE DIALECT OF KAMASHI DISTRICT OF KASHKADARYA REGION

Annotation. In the article, some words that are actively used in the dialect of the Qamashi district, which is part of the Kipchak dialect of the Uzbek language, are phonetically and lexically compared with words in the literary language and existing dialects, and comments are made about it. Moreover, lexical units in the dialect are compared to "Devonu Lugotit Turk" and Uzbek dialects. Comparative, comparative-historical linguistic methods are used effectively in the analysis of examples.

Keywords: Dialect of Kamashi district, dialectology, Kipchak, Karluk, Oghuz dialect, phonetics, lexical features, colloquial speech.

Millatimiz g'ururi va iftixori bo'lgan ona tilimizning sofligini saqlash, dunyo miqyosida rivojlantirish uchun muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan chiqarilgan qarorlarning ahamiyati kattadir. Har bir xalqning o'zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlari bo'ladi. Til shaxs va jamiyat salohiyati hamda madaniyati saviyasining o'ziga xos belgisidir. Ma'rifatparvar adib Abdulla Avloniyning "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak - millatning ruhini yo'qotmakdur" degan hikmatli so'zlari yurtning istiqboli tilda ekanligini chiroyli isbotlaydi.

Darhaqiqat, millatning yuzi, yurtning istiqboli uning tilida, unga bo'lgan hurmatda o'z aksini topadi. Tilimizni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar, o'quv qo'llanmalar, yangi-yangi lug'atlar va darsliklar ko'plab nashr etilayotgani jamiyatimizning ziyoli insonlarini, kelajak avlodning tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda. Ma'lumki, mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan jonli xalq tili - bu sheva. Shevada shu xalqning hayoti va madaniyati to'liq o'z aksini topadi. Shevadagi jozibadorlik va ta'sirchanlikni ba'zan adabiy tilda yetkazib berish qiyin. Tilning sofligini saqlash borasida yurtimizda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu boradagi ishlarga davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-dekabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini

tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilindi. Mazkur konsepsiyada tilimizning bugungi holati tanqidiy tahlil etilib, uni bartaraf etish bo'yicha aniq chora-tadbirlar yo'nalishi aniq ko'rsatib berilgan. Bu esa tilshunos, shevashunos olimlar va tadqiqotchilardan bajariladigan ilmiy tadqiqot ishlarida til sofligini ta'minlash borasidagi ishlarga alohida ahamiyat qaratishi zarurligini ko'rsatadi.

Dunyoda mavjud barcha tillarning deyarli barchasi o'ziga xos ichki sheva yoki shevachalardan iborat. Turkiy tillarning har biri bir necha sheva va dialektlardan iboratligi ma'lum.

Biroq o'zbek tili turkiy tillar ichida o'zining ko'p shevaliligi va dialektliligi bilan farqlanadi. Dialektolog olimlardan biri professor E. D. Polivanov: "... turkiy tillarning birortasi ham shevalararo o'zbek tili singari bu qadar keskin farqlanmaydi, demak, birorta turkiy til ham shu qadar spetsifik, dialektal xilma-xillik xususiyatiga ega emasdir. Bu esa, tabiiy, adabiy til uchun biror dialektni asos qilib olish masalasini nihoyat darajada og'irlashtiradi", – degan edi.

Albatta, adabiy til uchun qaysi dialekt (lahjani) asos qilib olish qiyin tuyulishi mumkin, lekin o'z navbatida, bir vaqtning o'zida mamlakatimiz bo'ylab uchta lahjaning qo'llanilishi tilimizning boy ekanligidan darakdir.

Bilamizki, sheva materiallari adabiy tilimizni fonetik, leksik va grammatik jihatlardan boyituvchi asosiy boyish manbai sanaladi. Biz o'rgangan Qamashi tumani shevasi ham qipchoq dialektiga oiddir. Biz dialektal materiallarimizni shu tumanda yashovchi sheva egalari tilidan yozib oldik.

Qipchoq lahjasi asosan fonetik va leksik o'zgarishlarga juda boy lahjadir. Bu lahjaning ba'zi fonetik xususiyatlari quyidagicha ko'rinishga ega:

So'z boshida: **y>j:** yer – jer, yo'q - jo'q, yo'l - jo'l, yur - jur, yuz-juz;

So'z oxirida: **q>g':** quloq – qulog', o'rtoq - o'rtog'; **g'> v:** sog' - sov, tog' - tov, bog' - bov, tug' – tuv; **q>v:** bo'yoq-bo'yov; **p>b,v:** gap-gab, top-tov.

So'z oxirida ba'zi so'zlarda undoshlari tushib qoladi: sariq - sori, kichik -kichchi, tag'in - tog'i, atayin - atay.

X - Q undoshiga o'tadi: xotin - qotin, tuxum - tuqum, xayol - qiyol, xat-qat, axir -oqir.

Qamashi tumani shevasini kuzatishlarimiz natijasida shunga guvoh bo'ldikki, "Devonu lug'otit turk" asari leksikasi bilan bugungi o'zbek shevalarida qo'llanilgan ba'zi so'zlar o'rtasida yaqinlik va ba'zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko'rsatdi. Buni quyidagi misollarning qiyosiy tahlilida ham kuzatish mumkin. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati, Qamashi shevasiga iod ba'zi so'zlarda ham fonetik va leksik o'zgarishlarni kuztishimiz mumkin:

Qamashi tumanida istiqomat qilayotgan aholining shevalari j-lovchi shevalariga kiradi.

Ular asosan "Y" harfi qatnashgan yoki ushu harflar gaplarning boshida kelgan so'zlarda tovush almashish fonetik hodisasi sodir bo'ladi. Masalan, "yo'q" leksemasi o'rniga "Jo'q" tarzida talaffuz qilinadi. Qamashi tumani aholisi shevalarida tovush tushishi, orttirilishi va tovush almashishi hodisalari ko'p uichraydi. Masalan: "Olma" so'zida ham tovush almashish hodisasi sodir bo'lib, "alma" tarzida talaffuz qilinadi. "Bodring" leksemasi "badring" tarzida "o" unlisi

“a” tarzida o‘zgaradi. Sheva egalari **“pamidor”**ni **“pamadir”**, “to‘g‘ramoq” so‘zini “to‘vramoq” tarzida talaffuz qilishadi.

Jir - leksemasi ham o‘rganilayotgan shevada **yog‘**(shevada **moy** leksemasi ham ishlatiladi) ma’nosida faol qo‘llanadigan shevaga xos so‘zlardan biri hisoblanadi. A. Rustamovning “So‘z xususida so‘z” kitobida ta’kidlanishicha, **“jir”**so‘zi tilimizda “yog‘”, “moy” ma’nosini anglatadi.

Ozg‘in kishiga nisbatan “Bunga hech jir bitmayapti” yoki “Buning hech jiri yo‘q” degan iboralar shu mazmundan kelib chiqqan (O‘zbek tilidagi “jir” da “jurnal” so‘zidagi kabi “j” talaffuz qilinadi) [Shukurov, 2018:312]. Shunisi qiziqki, rus tilidagi **“жир”**so‘zi asli bizning tilimizdagi ayni shu **“jir”** so‘zining o‘zidir. Chunki **“jir”** so‘zining turkiy so‘z ekanligi Mahmud Koshg‘ariyning lug‘atida qayd etilgan: *ashichta jir yo‘q*-qozonda yog‘ yo‘q [DLT,I,313].

Kirpi - shevada adabiy tildagi **tipratikon** so‘zi o‘rnida faol qo‘llanadi. Mazkur leksema bugunda Xorazm shevasida **tipratikon** so‘zi o‘rnida **kirpi** so‘zi ishlatilib, bu so‘z turkiy tillarda ham ayni ma’noda qo‘llaniladi. [N.Axmedova, 2021:187] “Devonu lug‘otit turk” asarida ham ushbu uchraydi: kirpi- tipratikon, kirpi: oqlug‘ kirpi-tipratikonning juda katta xili [M.Koshg‘ariy,2017:167]. “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”da **kirpi** so‘zi qadimgi turkiy tilda mavjudligi hozirda sheva so‘zi ekani, **kirpi** - ko‘p tikan ma’nosini bildirishini aytib o‘tiladi [Sh.Rahmatullayev, 2000:210].

Qöniq(qönäq)- so‘zi ham shevada “mehmon, to‘yda keladigan mehmon, to‘ylarda beriladigan kichik ziyofat” kabi ma’nolarda faol qo‘llanadi. Mazkur leksema DLT, QB asarlarida ham ayni ma’noda qo‘llanganligini kuzatish mumkin. “Qutadg‘u bilig” doston matnida **qonuq (qon+(u)q)** so‘zi “mehmon” ma’nosini bildirgan:

Nelük arsiqar sen aya öldäçi

Özüñ iki künlük qonuq boldäçi.

Nimaga mag‘rurlanasan, ey o‘luvchi,

O‘zing ikki kunlik mehmon bo‘luvchi(san) (QBN, 1972: 3482).

Bu so‘z “Devonu lug‘otit turk”da *“mehmondorchilik, ziyofat”* ma’nosida qo‘llangan. O‘g‘uzlardan boshqa qabilalar tilida bu so‘z “uy egasi yoqtirmagani holda, birov uyida turish” ma’nosida qayd etilgan (DLT, III, 351). Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo shevalarida “mehmondorchilik, to‘ylarda beriladigan kichik ziyofat” ma’nolarida qo‘llaniladi. [M.Xolmurodova, 2021:194]

Kön - leksemasi shevada **teri** ma’nosida ishlatiladi: *patinkaning köni jomon ekan*. M.Koshg‘ariyning “ishlov berilmagan teri”ning **kön**, aksincha, “ishlov berilgan teri”ning esa **qoyuś** istilohi bilan ifodalanishi xususidagi ta’kidi muhim ilmiy-ijtimoiy ahamiyat kasb etishini ta’kidlash lozim (M.Koshg‘ariy, 1963: 154)[H.Dadaboyev, 2021: 160]

Jrçi (jarchi) - odamlar ko‘p to‘planadigan joylarda rasmiy e’lonlar eshittirib yuruvchi kishi, qishloq joylarida to‘y va ma’rakalarga mahallalarda yurib qichqirib aytib chiqadigan kishi [Begmatov E. 2006:42].

Çeça: (checha)- shevada qo‘llaniladigan so‘z, u yanga, kelinoyi [Abdullayev F.A,1961:97] ma’nosini beradi, u kelinga nozik munosabatlarda maslahat berib, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi. Odatda bo‘lg‘usi kelinlar o‘zi ishongan yaqin qarindoshlari ichidan bitta kelinni tanlab o‘ziga yanga qiladi. **Çeça**: qipchoq lahjasida uzoq davrlardan buyon ishlatiladi, hozirda bu so‘z keksalar nutqidagina saqlanib qolgan bo‘lib, yosh avlod **yeñña** (yanga – nikohning ikkinchi kuni

kechasi kelin bilan kuyov xizmatida qoluvchi ikki xotindan biri [O‘TIL, 2013: 112-113] so‘zidan foydalanishadi. Ayrim manbalarda ushbu so‘z *egü:t* deb berilgan. *Egü:t*– nikoh kechasi kelin yonida xizmat qiluvchi xotin, yanga [M.Koshg‘ariy, 1980:85] ma‘nosini bildiradi.

Dastrxo:nçi (dasturxonchi) – to‘y, katta ziyofat va boshqa marosimlarda dasturxon tayyorlash va kelgan-ketganlarni kutish uchun belgilangan ayol [O‘TIL, 2013: 574].

Mölla: (mulla) - o‘qimishli, taqvodor odam. O‘rta Sharq, Markaziy Osiyo mamlakatlarida madrasa ta‘limini olgan shaxs.

Yuqorida biz birgina M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi ba‘zi leksemalarnigina keltirib o‘tdik, bularning o‘zi ham tilimizning ya‘ni shevalarimizning boyligini hamda ular bugungi kunga qadar ayrim hudud shevalarida saqlanib qolganligining yaqqol misolidir. Quyida Qamashi tumani dialektiga xos so‘zlardan ba‘zilarini misol keltiramiz.

Qamashi shevasida	Ma‘nosi
Ummik	sovliq sutini emmagani bois o‘sishtan qolgan qo‘zi
Do‘rji	ko‘tarasiga, hammasini birdaniga savdo qilish, olish
Do‘kan	uy-ro‘zg‘or buyumlariga yasalgan sopning uchuni tutunga toblaydigan tandir
Ko‘nargi	sutni uyutish uchun qo‘shiladigan qatiq. “Oqliq” ham deb aytiladi
Ko‘ktirnoq	ziqna, xasis kishi
Kuya	ichi qora odam (ko‘chma ma‘noda)
Mukki	qo‘nji kalta etik
Naymit	pishiq-puxta kishi
To‘dakash	ko‘pkarida to‘da ichidan uloqni halol ayirib chiquvchi chavandoz
Chakkagir (chetkir)	To‘dakash halol ayirib chiqqan uloqni ilib ketish uchun chetda poylab turadigan chavandoz
Chibich	echki suti kamligi bois o‘sishtan qolgan uloq
En	chorva mollarining qulog‘ini kesib, teshib belgi qo‘yish
O‘la(ha)t	yer maydoni sug‘oriladigan, suvot tekislikdagi joy, qishloq
Shardoz	juvoldiz teshigidan o‘tadigan yo‘g‘on ip
Inak	sigir
Övüshä	Oldi-berdi
Jävlük	Hamma, barcha, yoppasiga
Gajir	Gajir-jangari, qaysar, o‘jar

Misollardan ko‘rinadiki, o‘rtada uzoq muddat bo‘lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlarning aksariyati bugun o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmasa-da, mavjud shevalarimizda faol ishlatilib kelinmoqda. Ushbu leksemalarning ba‘zilar ma‘no o‘zgarishiga uchragan bo‘lsa, ayrimlari fonetik o‘zgarishlar bilan hozirgi adabiy tilda istifoda qilinmoqda. Bu esa, tilimiz, shevalarimiz va xalqimizning tarixiga borib tutashadi. Bugun yoshlarimiz deyarli o‘zaro shevada emas, balki, adabiy tilda muloqot qiladilar. Sheva so‘zlarining o‘ziga xos go‘zalliklarini shahar va viloyatdan ancha uzoqda bo‘lgan chekka qishloqlarda uchratish mumkin. Xulosa o‘rinda shuni ta‘kidlash joizki, Qamashi tumani shevasi viloyat va tumanlararo qiyoslanganda, leksik jihatdan ham o‘ziga xos bo‘lib, shakliy tuzilishidan rang-barangdir.

Shevadagi leksemalarning ayrimlari bir xil ma'noda ishlatilsa, ayrimlari ma'no kengayishi yoki torayishiga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelganligi ma'lum bo'ldi. Tilimiz boyligi sanalgan sheva va lahjalarimizdagi so'zlarni yozib olib, bu orqali adabiy tilimizni yanada to'ldirib, boyitib borish dialektologiya fani oldida turgan dolzarb masalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Ashirboyev. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent. 2021. -B. 8.
2. Jumashov Davlatyor. Yakkabog' shahri ayg'irko'l dialekti xususida "O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv" mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),- Toshkent, ToshDO'TAU, 2021-yil, 22-may. 369-bet.
3. R.Suvonova. Qipchoq shevalariga xos so'zlar lug'ati. -Samarqand: 2019.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati, 5-jildlik, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"– Toshkent, 2013. III.Rahmatullaev.
5. Ўзбек тилининг этимологик луғати(туркий сўзлар) Университет. -Тошкент, 2000.
6. Махмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН,1960-1963.
7. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.
8. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 28.
9. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. -Тошкент: Фан,1966. -Б.160-249.
10. Шерматов А. Қуйи Қашқадарё ўзбек шевалари. -Тошкент, 1972.

Familiyasi	Ergashova
Ismi	Shahlo
Otasining ismi	Shokir qizi
Davlati, shahri	O'zbekiston, Toshkent
Ilmiy darajasi	-
Ilmiy unvoni	-
Ish joyi	Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbek filologiyasi fakulteti, Lingvistika (o'zbek tili) yo'nalishi 1-bosqich magistranti
Lavozimi	magistr
Ishtirok etish shakli (oflayn, onlayn)	onlayn
Maqola nomi	Qashqadaryo viloyati Qamash tumani shevasidagi ba'zi leksemalar tahlili
E-mail:	sergashova015@gmail.com
Telefon raqami	90-980-95-96